

UDK 338.43:336.6

QISHLOQ XO'JALIGIDA MOLİYAVIY MEXANIZM SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING BALLI MODEL VA UNI O'ZBEKISTON SHAROITIDA QO'LLASH ISTIQBOLLARI

Erlepsov N. U.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Kirish. Zamonaviy bosqichda agrar sektorni barqarorlashtirish va rivojlantirish uchun moliyaviy mexanizmning rolini kuchaytirish strategik ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, balki milliy iqtisodiyotning eksport salohiyatini oshirishda ham yetakchi tarmoq hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 - 2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasi"ning qabul qilinishi sohada bozor tamoyillarini chuqurlashtirishni talab etmoqda.

Biroq, moliyaviy resurslarning cheklanganligi va agrar sohadagi tabiiy-iqlim xatarlari korxonalar faoliyati samaradorligini aniq baholashni taqozo etadi. Taqdim etilgan tadqiqot manbasida ta'kidlanganidek, hozirgi kunda moliyaviy mexanizm shunday tashkil etilishi kerakki, u xo'jalik yuritish va boshqaruvning mavjud sharoitlariga to'liq javob bersin. Muammo shundaki, ko'plab hollarda moliyaviy tahlil faqat rentabellik yoki sof foyda bilan cheklanib qoladi, bu esa korxonaning kompleks holatini (to'lov qobiliyati, uzoq muddatli barqarorligi) to'liq ochib bermaydi.

Ushbu maqolaning maqsadi - N.N. Bondina va O.S. Yudayeva tomonidan ishlab chiqilgan moliyaviy mexanizm samaradorligini baholashning balli modelini O'zbekistonning zamonaviy agrar siyosati va statistik ko'rsatkichlari bilan uyg'unlashtirgan holda tahlil qilish hamda amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning maqsadi - qishloq xo'jaligida moliyaviy mexanizm samaradorligini baholash va balli model orqali uning darajasini aniqlashdir. Tadqiqot jarayonida qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatini kompleks diagnostika qilishga imkon beruvchi oltita asosiy mezon tanlandi: moliyaviy barqarorlik, rentabellik, resurslardan foydalanish samaradorligi, investitsiya faolligi, risklarni boshqarish darajasi va iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari. Tadqiqot uchun O'zbekiston Respublikasidagi turli shakldagi qishloq xo'jaligi korxonalari - fermer xo'jaliklari, dehqonchilik korxonalari va agroklastarlar faoliyati bo'yicha moliyaviy hisobotlar, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari va investitsion faoliyat ma'lumotlari yig'ildi. Har bir korxona faoliyatini baholash uchun oltita mezon bo'yicha balli tizim ishlab chiqildi. Ballar 0 dan 5 gacha berilib, 0 - mezon talablariga javob bermaslikni, 5 esa maksimal darajada samarali ishlashni bildiradi.

Tanlangan mezonlar asosida korxona moliyaviy samaradorligini hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanildi:

$$S = \sum_{i=1}^6 w_i \cdot B_i$$

Bu yerda S - korxona moliyaviy samaradorligi bo'yicha umumiy ball, B_i - i -mezon bo'yicha berilgan ball, w_i esa har bir mezonning umumiy bahodagi ulushi ($0 \leq w_i \leq 1$, va $\sum w_i = 1$).

Balli model yordamida har bir korxonaning moliyaviy samaradorligi aniqlanib, korxonalar yuqori samaradorlik, o'rtacha samaradorlik va past samaradorlik guruhlariga ajratildi. Shu bilan birga, mezonlar bo'yicha zaif tomonlar aniqlanib, samaradorlikni oshirish yo'nalishlari belgilandi.

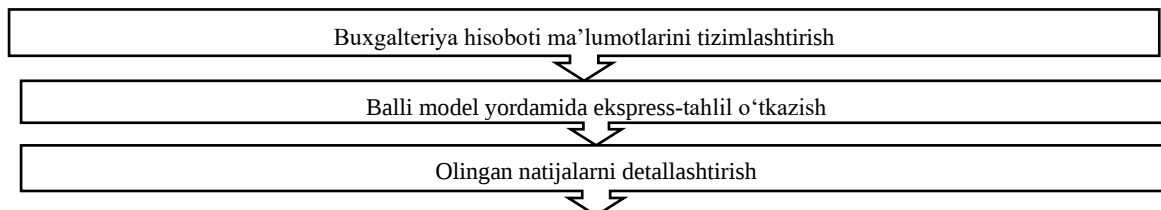
O'zbekiston sharoitida balli model turli qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatini monitoring qilish, investitsiya va moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash hamda davlat va korxona darajasida strategik qarorlar qabul qilishda qo'llanishi mumkin. Modelning moslashuvchanligi korxonalarning o'sish salohiyatini baholash va risklarni minimallashtirish imkonini beradi. Shu tariqa, tadqiqot metodologiyasi qishloq xo'jaligi sohasida moliyaviy barqarorlikni baholashda tizimli yondashuvni ta'minlaydi va korxonalarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Ushbu metodologiyani O'zbekiston sharoitida tatbiq etishda mamlakatning rasmiy statistik ma'lumotlari va agrar sohadagi hozirgi tendensiyalarni hisobga olish zarur. Tadqiqotda investitsion faollik moliyaviy mexanizmning eng muhim indikatorlaridan biri sifatida qaraladi. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligining 2024-yil yanvar-sentabr oylari yakunlariga ko'ra, qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 323,9 trillion so'mni tashkil etib, o'tgan yilning mos davriga nisbatan 103,1 foizga o'sishga erishdi. So'nggi besh yil ichida esa yalpi mahsulot hajmi 18,5 foizga oshgani qayd etilgan. Ushbu o'sish bevosita investitsion faollikning kuchayishi bilan bog'liq bo'lib, klaster tizimining joriy etilishi zamonaviy agrotexnika va suv tejovchi texnologiyalarga, xususan tomchilatib sug'orish tizimlariga kiritilayotgan investitsiyalarning keskin ortishiga xizmat qilmoqda. Metodologiyaga muvofiq, agar korxonada investitsiyalar hajmi asosiy vositalar qiymatiga nisbatan yuqori bo'lsa ($K \geq 2$), unga maksimal 20 ball beriladi. Bu mezon O'zbekistonning hozirgi agrar siyosati bilan uyg'unlashgan bo'lib, davlat tomonidan ajratiladigan 26 turdagi subsidiyalar investitsion faollikni rag'batlantirishga qaratilgan. Shu bilan birga, tadqiqot materiallarida 2008-yilgi moliyaviy inqiroz davrida korxonalarning to'lov qobiliyati 28 foizga pasaygani va bu ishlab chiqarishdagi uzilishlarga olib kelgani qayd etilgan. Shu xatarlardan samarali himoyalash maqsadida O'zbekistonda "Agroplatforma" axborot tizimi ishga tushirilgan [1]. Ushbu tizim orqali imtiyozli kredit ajratish, sug'urtalash va shartnomalarni rasmiylashtirish raqamlashtirilgan bo'lib, moliyaviy oqimlarning shaffofligini ta'minlash va korxonalarning likvidlik darajasini doimiy nazorat qilish imkonini beradi.

Biroq, tahlillar shuni ko'rsatadiki, aylanma mablag'larning aylanish tezligi (ishbilarmonlik faolligi) qishloq xo'jaligida mavsumiylik tufayli past bo'lishi mumkin. 2024-yilgi statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda chorvachilik mahsulotlari 50,4%, dehqonchilik mahsulotlari esa 46,2% ulushga ega. Chorvachilikda mablag' aylanishi

dehqonchilikka nisbatan tezroq kechadi, bu esa korxonalarning ixtisoslashuviga qarab balli baholash natijalarida farqlilik yuzaga kelishiga olib keladi. Shu tariqa, metodologiya O'zbekistonning iqtisodiy va agrar sharoitlarini hisobga olgan holda moliyaviy mexanizmning samaradorligini aniq va tizimli baholash imkonini beradi.

Qishloq xo'jaligida moliyaviy mexanizm samaradorligini baholash algoritmi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Qishloq xo'jaligida moliyaviy mexanizm samaradorligini baholash algoritmi

Baholash mezonlari va ularning iqtisodiy mazmuni tadqiqotning asosiy komponenti sifatida quyidagicha aniqlanadi. Investitsion faollik koeffitsiyenti korxonaning o'zini rivojlantirish va modernizatsiya qilishga yo'naltirgan mablag'lar hajmini ifodalaydi va moliyaviy mexanizm samaradorligini aniqlashda muhim indikator sifatida qaraladi [2]. Joriy likvidlik mezoni korxonaning qisqa muddatli majburiyatlarini joriy aktivlar hisobidan qoplash qobiliyatini o'lchaydi, joriy to'lov qobiliyati esa korxonaning umumiy to'lov intizomi darajasini aks ettiradi. Aylanma mablag'larning aylanish tezligi yoki ishbilarmonlik faolligi resurslardan foydalanish intensivligini ko'rsatadi va korxona operatsiyalarining samaradorligini baholash imkonini beradi. Asosiy faoliyat rentabelligi mahsulot sotishdan olingan foydaning tannarxga nisbati orqali o'lchanadi, bu esa korxonaning iqtisodiy samaradorligi va foydalilik darajasini aks ettiradi. Moliyaviy leveraj (leverage) esa moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichi bo'lib, qarz kapitalining o'z kapitaliga nisbati orqali korxonaning moliyaviy xavfsizligi va qarz majburiyatlarini boshqarish qobiliyatini ko'rsatadi.

Shu tarzda tanlangan oltita mezon qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatini kompleks diagnostika qilish va moliyaviy mexanizm samaradorligini balli model yordamida baholash imkonini beradi.

1-jadval. Qishloq xo'jaligi korxonalari uchun moliyaviy mexanizm samaradorligini baholashning balli shkalasi

T/r	Ko'rsatkich nomi	5 ball (Past)	10 ball (O'rta)	15 ball (Yaxshi)	20 ball (Yuqori)
1.	Investitsion faollik koeffitsiyenti (K)	$1.0 \leq K < 1.3$	$1.3 \leq K < 1.6$	$1.6 \leq K < 2.0$	$K \geq 2.0$
2.	Moliyaviy leveraj (K) (Qarz yuki)	$4.0 \leq K < 5.0$	$3.0 \leq K < 4.0$	$1.5 \leq K < 3.0$	$K \leq 1.5$
3.	Joriy likvidlik (K)	$1.0 \leq K < 1.3$	$1.3 \leq K < 1.5$	$1.5 \leq K < 2.0$	$K \geq 2.0$
4.	Asosiy faoliyat rentabelligi (K)	$0 < K < 0.10$	$0.10 \leq K < 0.20$	$0.20 \leq K < 0.25$	$K \geq 0.25$

Yakuniy bosqichda barcha mezonlar bo'yicha to'plangan ballar jamlanadi va korxona moliyaviy samaradorlik darajasiga ko'ra tizimli ravishda quyidagi toifalardan biriga kiritiladi: 0-25 ball - samarasiz, 26-50 ball - past daraja, 51-75 ball - o'rta daraja, 76-100 ball - samarali va 101-120 ball - yuqori darajadagi samaradorlik [3]. Ushbu tizim korxonalarning moliyaviy mexanizm samaradorligini aniqlashda shaffof va ilmiy asoslangan yondashuvni ta'minlaydi, shuningdek, u orqali korxonalarning zaif tomonlarini aniqlash va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati yuzaga keladi.

Metodologiyadagi eng dolzarb mezonlardan biri - moliyaviy leveraj. Bu ko'rsatkich qarz kapitalining o'z kapitaliga nisbati orqali moliyaviy barqarorlikni baholaydi. Mualliflar ta'kidlaganidek, qarz mablag'larining ortishi korxonaning moliyaviy mustaqilligini pasaytiradi, uning qarz yukini oshiradi va natijada "zakerditovannost" deb ataladigan o'ta yuqori qarz yuki holatiga olib kelishi mumkin. Moliyaviy leverajning ortishi korxonaning moliyaviy xavfsizligini xavf ostiga qo'yadi, shuningdek, uning kredit qobiliyatini pasaytiradi va investitsion faollikni cheklashga sabab bo'lishi mumkin. O'zbekiston sharoitida qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish jarayonida xalqaro moliya institutlari, xususan Jahon banki, IFAD, shuningdek, mahalliy banklar tomonidan katta hajmdagi kreditlar jalb qilinmoqda [4]. Bu mablag'lar zamonaviy agrotexnika, suv tejovchi sug'orish texnologiyalari va agroklaster tizimlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Shu bilan birga, moliyaviy leveraj mezoni korxonalarga qarz mablag'larini jalb qilishda ehtiyotkorlikni talab qiladi. Agar fermer xo'jaligi yoki agroklasterda qarz kapitalining ulushi o'z kapitalidan to'rt barobar oshsa ($K > 4$), modelga ko'ra bunday korxona moliyaviy jihatdan "xavfli zonada" hisoblanadi va unga atigi 5 ball beriladi. Bu ko'rsatkich korxonalarga ogohlantirish sifatida xizmat qiladi va ularni kredit jalb qilishda o'z mablag'lari bilan mutanosiblikni saqlashga, moliyaviy barqarorlikni nazorat qilishga undaydi.

Shuningdek, moliyaviy leveraj mezoni agroklasterlar uchun strategik ahamiyatga ega. U nafaqat korxonaning qarzga bog'liqligini aniqlaydi, balki investitsion qarorlarni qabul qilishda xavfni baholash imkonini beradi [5]. Masalan, yuqori leverage darajasi korxonaning o'sish salohiyatini cheklashi mumkin, chunki yuqori qarz yuki operatsion va investitsion xarajatlarni moliyalashtirish imkoniyatini pasaytiradi. Shu bois, agroklasterlar va fermer xo'jaliklari o'z investitsion faoliyatini rejalashtirishda leverage ko'rsatkichini diqqat bilan hisobga olishi lozim.

Natijada, moliyaviy leveraj mezoni nafaqat moliyaviy xavfni baholashda, balki korxonalarning kredit siyosatini shakllantirishda, resurslardan samarali foydalanishda va strategik moliyaviy rejalashtirishda markaziy rol o'ynaydi. Ushbu mezon orqali tadqiqot korxonalarning moliyaviy barqarorligini yanada chuqurroq tahlil qilish va ularning samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi [6]. Shu tariqa, metodologiya O'zbekiston sharoitida moliyaviy mexanizmning xavfsiz va barqaror ishlashini ta'minlashda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, N.N. Bondina va O.S. Yudayeva tomonidan taklif etilgan balli baholash modeli qishloq xo'jaligida moliyaviy mexanizm samaradorligini aniqlashda ishonchli vosita sifatida

xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar va 2024-yilgi statistik ma'lumotlar (103,1% o'sish) modelning investitsion faollik va ishbilarmonlik faolligi mezonlari bo'yicha yuqori natijalar ko'rsatayotganini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, kredit resurslaridan keng foydalanish sharoitida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash dolzarb vazifa hisoblanadi. Amaliy tavsiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: tijorat banklari kredit ajratishda balli modeldan foydalanishi, davlat subsidiyalari va imtiyozli kreditlarni yuqori samaradorlikka erishgan korxonalarga yo'naltirish, shuningdek, agroklastarlarda moliyaviy leveraj koeffitsiyenti bo'yicha "qizil chiziqli"ni belgilash orqali qarz yukining xavfli darajaga oshirishini oldini olish. Shu yondashuv korxonalarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash va investitsion resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasida belgilangan vazifalar ijrosini samarali tashkil etishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" (PQ-273-son, 07.06.2022 y.).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" (PF-5853-son, 23.10.2019 y.).
3. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. 2024-yil yanvar-sentabr oylari bo'yicha qishloq xo'jaligining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlili. - Toshkent, 2024.
4. Bondina N.N., Yudayeva O.S. Effektivnost finansovogo mexanizma v selskom xozyaystve (Qishloq xo'jaligida moliyaviy mexanizm samaradorligi) // Niva Povoljya. - 2012. - № 2 (23). - S. 95-98.
5. GOV.UZ. 2020-2024 yillarda O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligining rivojlanishi: Rasmiy hisobot.
6. Kovalev V.V. Finansoviy analiz: metodi i protseduri. - M.: Finansi i statistika, 2001. - 560 s.

Annotatsiya: Ushbu maqolada qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy mexanizmi samaradorligini baholashning kompleks balli modeli tadqiq etilgan. Investitsion faollik, likvidlik va moliyaviy barqarorlik kabi oltila asosiy indikatorga asoslangan ushbu yondashuv O'zbekiston agrosanoat klasterlari faoliyati misolida tahlil qilingan. Rasmiy statistik ma'lumotlar asosida sohadagi moliyaviy xatarlar aniqlanib, kredit resurslari va davlat subsidiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: balli baholash, qishloq xo'jaligi, O'zbekiston, agroklastar, investitsion faollik, moliyaviy barqarorlik, likvidlik.

Rezyume: В данной статье исследована комплексная балльная модель оценки эффективности финансового механизма сельскохозяйственных предприятий. На примере деятельности агропромышленных кластеров Узбекистана проанализирован данный подход, основанный на шести ключевых индикаторах, таких как инвестиционная активность и ликвидность. На основе официальных статистических данных выявлены финансовые риски и разработаны научные предложения по повышению эффективности использования кредитных ресурсов и государственных субсидий.

Ключевые слова: балльная оценка, сельское хозяйство, Узбекистан, агрокластер, инвестиционная активность, финансовая устойчивость, ликвидность.

Abstract: This article explores a comprehensive scoring model for evaluating the efficiency of the financial mechanism in agricultural enterprises. Based on six key indicators, including investment activity and liquidity, this approach is analyzed within the context of agro-industrial clusters in Uzbekistan. Using official statistical data, financial risks are identified, and scientific proposals are developed to enhance the effectiveness of credit resources and state subsidies usage to ensure financial stability in the sector.

Key words: scoring assessment, agriculture, Uzbekistan, agro-cluster, investment activity, financial stability, liquidity.